

М.Т. Товкайло, О.М. Титова

ЗАПОРІЗЬКИЙ ГАРД: ПРАВДА Й ВИГАДКИ

Майже два десятиліття триває боротьба громадськості та пам'яткоохоронних органів за збереження низки пам'яток, які в сукупності визначають історико-культурну цінність пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». У статті розглянуто перипетії цієї боротьби, маніпуляції і фальсифікації навколо питання місцезнаходження Гардового острова, похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Паланки та ін.

Ключові слова: Південний Буг, Вольності Війська Запорозького, Запорозький Гард, культурна спадщина, історичні ландшафти.

Наприкінці серпня 2015 р. на базі Південно-українського енергетичного комплексу відбулася міжвідомча нарада, на якій було прийнято рішення про добудову Ташлицької ГАЕС у складі передбачених проектом шести агрегатів і заповнення Олександрівського водосховища до відмітки 20,7 м (Медвинская 2015). Восени того ж року дирекція ВП «Южно-Українська АЕС» розмістила на своєму сайті чергову Оцінку впливу на навколишнє середовище (ОВНС)¹, у якій вона продовжує ігнорувати факт утворення на землях й угіддях, одним із користувачів яких є ДП НАЕК «Енергоатом», об'єкту культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького», що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини». Цьому об'єкту культурної спадщини було надано статус пам'ятки національного значення (охоронний № 140001-Н) постановою № 928 Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. (Перелік пам'яток...).

У поданій для ознайомлення ОВНС, а саме в розділі «2.11. Історичні ландшафти. Археологічні пам'ятки» та ін. (ОВНС, с. 47—48, 128, 182) знову вказано неправдиву інформацію, що стосується місцезнаходження історичного Гардового острова, похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Паланки, Малого острова. Ці дані ґрунтуються на сфальсифікованих результатах незаконних архітектурно-археологічних

досліджень та археологічної розвідки на Великому острові, проведених у 2001 р. експедицією державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова на виконання договору з ВП «ЮУ АЕС» (Гребенников 2001). Ідеться про Великий (історична назва — Кривий) острів, що знаходиться між с. Костянтинівка Арбузинського р-ну та с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. Саме його дирекція ВП «Южно-Українська АЕС», переслідуючи власні меркантильні інтереси, наполегливо намагається видати за історичний Гардовий острів.

У зв'язку з цим заявляємо про неприпустимість такого підходу, що веде до втрати пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» — останнього історичного ландшафту Вольностей Запорозьких Козаків.

Нині, у результаті будівництва гідроспоруд Ташлицької ГАЕС, уже повністю зруйнована Паланкова балка — місце розташування головного військового табору та козацького кладовища. Частково засипані щебенем Клепана Балка і Клепаний (Гардовий) острів. Заповнення Олександрівського водосховища до позначки 16,9 м призвело до часткового затоплення Клепаного (Гардового) острова та нижньої частини Гардового порога. Мусимо констатувати, що плановане подальше підняття рівня води в Олександрівському водосховищі до позначки 20,7 м загрожує остаточним знищенням уроч. Гард, Гардового острова, низки інших козацьких урочищ, скель, бродів, давніх переправ — останніх історичних ландшафтів Запорозької

¹ http://www.sunpp.mk.ua/sites/default/files/documents/zvit_ovns.zip

Січі, що входять до складу пам'ятки «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького».

Виникає парадоксальна ситуація, яка полягає в тому, що для роботи на повну потужність шести агрегатів Ташлицької ГАЕС не потрібно далі підвищувати рівень Олександрівського водосховища. Адже вистачить уже досягнутого проектного наповнення цього водосховища до 16,9 м (Оцінка впливу... 2015, с. 156). Звідки ж така заповзятість, що змушує вдаватися до порушення українського законодавства у сфері охорони культурної спадщини і фальсифікування історичних відомостей? Чи не полягає вона в тому, щоб за всяку ціну знищити останні історичні ландшафти Запорозької Січі?

Історія питання

Ще на громадських слуханнях у вересні—жовтні 1997 р., де розглядався уточнений проект із підвищення рівня води Олександрівського водосховища, представники Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі Товариство) зіткнулися зі спробою фальсифікації з боку авторів проекту історичних відомостей про місцезнаходження Гардового острова та низки інших пам'яток XVI—XVIII ст., пов'язаних з історією Запорозької Січі. З метою введення в оману громадськості, щоб довести, що при підйомі води в Олександрівському водосховищі до позначки 16,7 м історичному Гардовому острову й козацьким пам'яткам на ньому затоплення не загрожує, автори проекту позначили цей острів у супровідних картах на місці сучасного Великого острова, за межами урочища Гард. На відміну від Гардового (сучасна назва — Клепаний) острова, Великий острів, який знаходиться за 2,0 км вище за течією, є високим скелястим останцем, тому при заповненні водосховища навіть до відмітки 20,7 м він буде затоплений лише частково. Уже тоді наші представники звертали на це увагу авторів проекту.

У 1997 р., виконуючи завдання Товариства, М.Т. Товкайло (один із дослідників Запорозького Гарду) підготував історичну довідку «Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток», яка в 1998 р. була опублікована в 7-му випуску щорічного збірника статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». На початку 1999 р. Товариство направило цю довідку для ознайомлення й подальшого використання головам Миколаївської облради, Миколаївської обладміні-

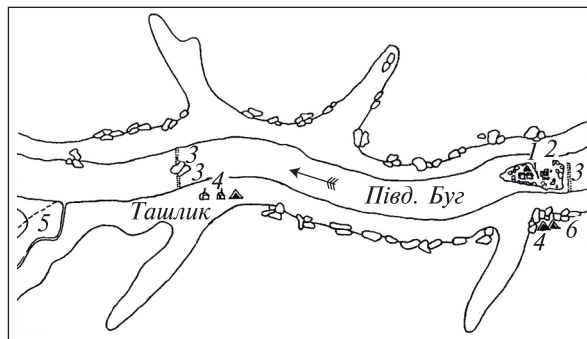

Рис. 1. План Запорозького Гарду на р. Південний Буг інженера-підполковника Данієля де Боскета: 1 — острів, на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2; 3 — гарди, або заколи рибні; 4 — місце, на якому восени ті козаки житло мають; 5 — початок турецького кордону від річок Бугу і Великого Конару; 6 — берег високий, що колись називався Пугач, який висотою до 20 сажнів

страції та дирекції Південноукраїнської АЕС (Лист Головної ради Товариства № 6-04 від 20.01.1999 р.). Миколаївська обладміністрація отримала його 26 січня 1999 р. (Вхідний номер № 564-15-05).

Однак, як показали громадські слухання 2001 р. у Миколаєві, позиція Товариства була проігнорована, що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини», а маніпулювання з місцезнаходженням Гардового острова та інших козацьких пам'яток тривали далі. Більше того, на початку літа 2001 р., виконуючи договір із ВП «ЮУ АЕС», експедиція державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова провела архітектурно-археологічні дослідження та археологічну розвідку на Великому острові. Ці роботи здійснені незважаючи на те, що в Польовому комітеті Інституту археології НАН України Ю.С. Гребеннікову було відмовлено в отриманні Відкритого листа на право їхнього проведення. Тим не менше, дослідження відбулися, а їхні результати опубліковані у брошурі ВАТ «Укргідропроєкт» «Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу добудови Ташлицької ГАЕС» й оприлюднені у вересні 2001 р. на слуханнях у Миколаєві.

З них впливало, що на Великому острові нібито було виявлено залишки фундаменту знаменитої козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці, сліди куренів, могильника та ін. На підставі цього зроблено висновок про те, що Великий острів «...є дійсно «Гар-

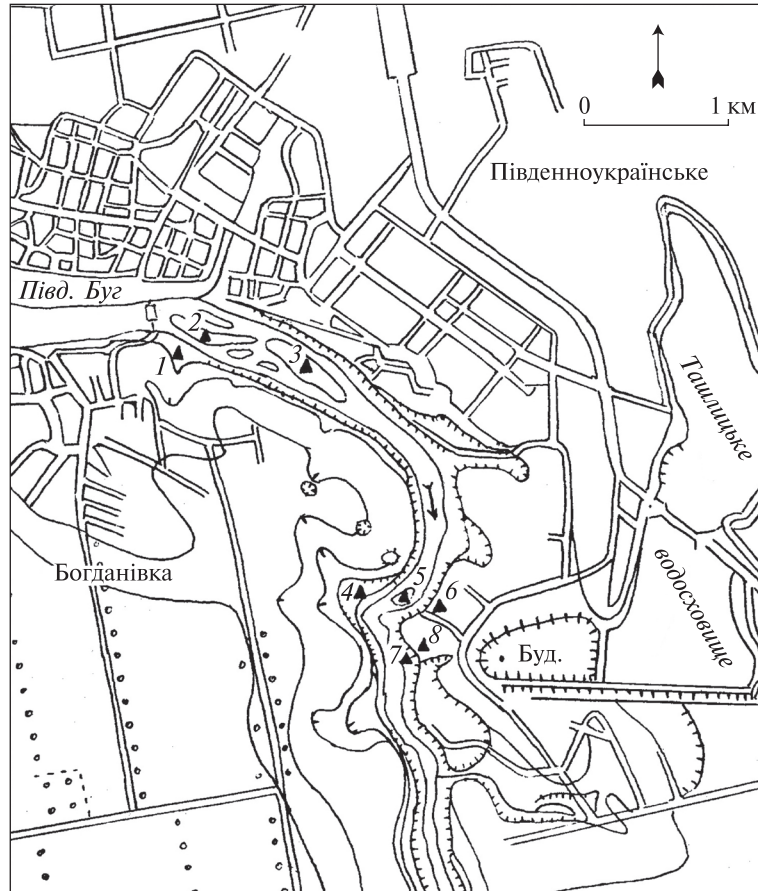

Рис. 2. Карта розташування пам'яток: 1 — Богданівка; 2 — Малий острів; Великий (Кривий) острів; 4 — Сокурова (Гардова) балка; 5 — Клепаний (Гардовий) острів; 6 — Клепана балка; 7 — Паланкова балка (Паланка); 8 — Базар

дом» — базовою територією однойменної паланки Війська Запорізького», і його не буде затоплено Олександрівським водосховищем навіть при найвишому його рівні 20,7 м.

Навесні 2002 р. Ю.С. Гребенніков подав звіт про свої роботи на Великому острові (Гребенніков 2001), який засвідчив порушення прийнятої методики фіксації археологічних об'єктів. 23 серпня 2002 р. за дорученням Польового комітету Інституту археології НАН України (далі ІА НАНУ) група співробітників Миколаївської археологічної експедиції, у складі начальника експедиції В.М. Фоменка, наукового співробітника ІА НАНУ М.Т. Товкайла, в.о. молодшого наукового співробітника Миколаївської експедиції О.М. Балушкіна та лаборанта П.О. Улья, провела натурне обстеження залишків фундаменту на Великому острові, які Ю.С. Гребенніков у своєму звіті безпідставно подає як залишки фундаменту козацької похідної церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Здійснено графічне (рис. 4) та фотографічне (рис. 5; 6) фіксування об'єкта (Фоменко та ін. 2003, с. 31—32, рис. 142—144). За

результатами обстеження складено «Акт обстеження залишків будівлі на Великому острові» (Фоменко та ін. 2003, арк. 33), копію якого подаємо на рис. 7. Установлено, що «...характер кладок та план будівлі, її орієнтація, датування за керамікою не дають жодних підстав вважати цей фундамент залишками культурної споруди, а саме похідної Покровської церкви XVIII ст.». Подані у звіті Ю.С. Гребеннікова орієнтація фундаменту за лінією захід—схід і наявність абсиди із західного боку (!) будівлі є його домислами.

У 2002 р. на замовлення Міністерства екології і природних ресурсів група експертів провела науково-екологічну експертизу, результати якої викладені у Експертних висновках науково-екологічної експертизи матеріалів техніко-економічної доповідної записки «Порівняльний аналіз соціально-економічних здобутків та матеріальних втрат у разі завершення будівництва Ташлицької ГАЕС», завізованої ректором Київського національного університету ім. Т. Шевченка В.В. Скопенком. У складі експертної групи працювали: професор, акаде-

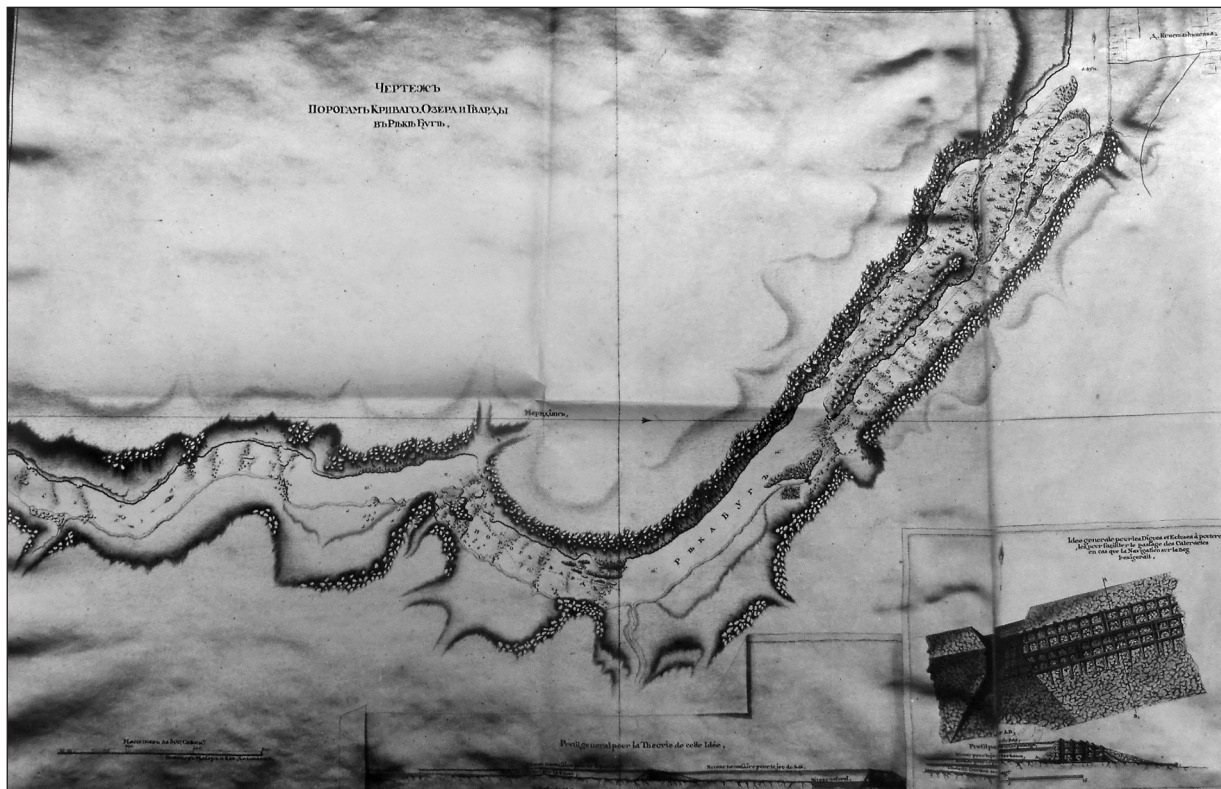

Рис 3. План порогів Кривого озера та Гарду із зображеннями (зліва направо): гирла Ташлика (Великого Конару), Паланкової балки (Паланки), скелі Пугач, Клепаной та Сокурової балок і між ними Гардового (Клепаного) острова, скель Брама та Сова, Безіменної, Подорожинської та Миколиної балок, Кривого (Великого) та Малаго островів, балки Золотарки та тодішнього с. Костянтинівки й доріг, одна з яких веде до переправи через Буг

мік НАН України, д. б. н. М.Є. Кучеренко; професор, академік УААН, д. б. н. А.Л. Бойко; професор, член-кореспондент УААН, заслужений діяч науки і техніки України, д. б. н. М.М. Мусяєнко; професор, член-кореспондент АПН України д. і. н. А.І. Слюсаренко; професор, д. б. н. Л.І. Остапченко; доцент, експерт Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів, к. б. н. В.В. Серебряков (IUCN, Швейцарія). Під час дослідження об'єктів археологічного та історичного значення експерти приділили основну увагу питанню місцезнаходження Гардового острова. Вони вирішили його в дуже оригінальний спосіб, залучивши для цього єдине джерело — розвідкові археологічні роботи на Великому острові, проведені експедицією державної інспекції охорони пам'яток культури в Миколаївській області під керівництвом Ю.С. Гребеннікова. При цьому були проігноровані різноманітні історичні, археологічні, етнографічні, картографічні та топонімічні джерела, критичний аналіз яких дозволяє однозначно вирішити це питання.

Реагуючи на події, Товариство дало власну експертну оцінку цієї розробки в частині п. 2.3.6 та п. 4.4. «Про об'єкти археологічного

та історичного значення», в якій показало несумлінність авторів «Експертних висновків...» й направило її до дирекції АЕС (Лист першого заступника...).

Однак дирекція атомної станції проігнорувала ці розробки і в наступних ОВНС, у частині присвяченій історичним ландшафтам та археологічним пам'яткам (розділи 2.11, 5 та 9), продовжувала користуватися неправдивими даними щодо місця розташування Козацького Гарду, Гардового острова та інших пам'яток. Вони зводяться до двох основних положень:

1. Великий острів — це історичний Гардовий острів, саме на ньому розміщені залишки козацької церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Він не затоплюється Олександрівським водосховищем навіть за найвищого його проектного рівня в 20,7 м. Будівництво Ташлицької ГАЕС не завдає жодної шкоди історичним пам'яткам, які можуть бути на цьому острові.

2. Клепаній острів (розробники ОВНС неправомірно називають його Малим островом), що знаходиться в урочищі Гард, не може бути носієм археологічного матеріалу через часте його затоплення під час водопілля і пове-

ней. Він може представляти цінність лише як природний об'єкт (ВП «Южно-Українська АЕС»..., с. 47—48, 128, 182). Ці твердження є неправдивими.

Оскільки Дніпрова заплава й козацькі пороги зникли під водою каскаду водосховищ, на території колишніх Вольностей Запорозьких на даний час лише каньйон р. Південний Буг зберігає автентичні ландшафти, в яких постала і розвинулася Запорозька Січ. Найціннішою їх частиною є ділянка каньйону в уроч. Гард і його околицях, яка від XVI ст. була торговим перехрестям і головним місцем рибальства та рибообробної промисловості Запорожжя і всієї України. У XVIII ст. козацькі поселення в околицях Гарду перетворилися на головний адміністративний центр Вольностей Запорозьких козаків на Південному Бузі — центр найбільшої Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького (Ленченко та ін., 2006; Біляшівський та ін., 2008, с. 9). Тому логічним було надання Кабінетом Міністрів України цьому місцю (постанова КМУ № 928 від 03.09.2009 р.) статусу пам'ятки культурної спадщини національного значення «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (Перелік пам'яток...).

На основі паспорта цієї пам'ятки, підготовленого в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України (Ленченко та ін. 2006), було опубліковано в 2008 р. «Довідник найцінніших територій та об'єктів у межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області». Один із його розділів присвячений історичному ландшафту центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького, у ньому надається вичерпна інформація щодо Гардового (Клепаного), Великого (Кривого) та Малого островів, Козацького Гарду, Паланкової балки (Паланки) та інших пам'яток (Біляшівський та ін., 2008).

Однак затвердження об'єкта культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки» пам'яткою національного значення та видання вказаного довідника жодним чином не вплинули на позицію авторів ОВНС 2015 р. У частині, що присвячена історичним ландшафтам та археологічним пам'яткам, про існування пам'ятки національного значення «Історичний ландшафт Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (охоронний номер № 140001-Н) навіть не згадується. Що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Дискусія

Головним питанням, яке мали дослідити експерти з Київського національного університету ім. Т. Шевченка, було місцезнаходження Козацького Гарду, Гардового острова та церкви на ньому, Старого (Козацького) і Нового (Архієрейського) риболовецьких гардів (заколів), основного військового табору та запорозького кладовища. Саме на них зав'язана низка проблем, що постали у зв'язку з будівництвом гідропоруд Ташлицької ГАЕС та розширенням Олександрівського водосховища. Тому невідповідково навколо цього питання виникли суперечності між громадськістю і проєктантами, які гостро поставали під час громадських слухань, у листах, депутатських запитах тощо. Саме це питання потребувало всебічного ґрунтовного дослідження, використання різноманітних історичних, археологічних, етнографічних, картографічних і топонімічних джерел, критичний аналіз яких дозволив би однозначно вирішити це питання. На жаль, експерти з університету не скористалися цими загальновідомими й легкодоступними джерелами, як і розісланою Товариством для офіційного використання історичною довідкою «Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток». Для експертизи були залучені лише матеріали незаконних розвідкових археологічних робіт на Великому острові, проведених згаданою експедицією під керівництвом Ю.С. Гребеннікова.

Імовірно, експертна група не була зацікавлена в повному дослідженні відомих джерел. Достатньо було відкрити топографічний опис земель, що відійшли від Оттоманської Порти до Російської імперії за Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р., складений інженер-підполковником Томіловим. На с. 180 цього документа знаходиться опис Гарду й точна прив'язка Гардового острова на місцевості — біля колишнього кордону за 3 версти нижче влаштованого запорожцями перевозу та за 6 верст від відомого урочища Кременчук (Томилов 1868, с. 180, прим. 54). За Томіловим, при Гарді влітку для риболовного промислу завжди утримується команда до 500 чоловік, для яких побудовано до 50 куренів, 2 хати та 10 землянок (Томилов 1868, с. 182). Згаданий в описі Томілова кордон з Туреччиною починався від гирла р. Ташлик (Великий Конар), тодішня переправа знаходилась на місці сучасної — порому між селами Костянтинівка і Богданівка, а відоме урочище та скеля Кременчук — в околицях су-

часного села Бузьке Арбузинського р-ну. Лише цих даних було б достатньо, щоб вказати на теперішній Клепаний острів.

Також невідома експертам «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського. У цій праці зазначені точні географічні координати Запорозького Гарду: «...в урочищі Запорозький Гард, що знаходиться в гирлі балки Ташлик в Бузі, де донині бузькі рибалки на порогах поблизу с. Богданівки і волості Колишнього військового поселення Костянтинівки, за дві версти від теперішньої переправи... знаходилась Буго-Гардівська паланка» (Скальковский 1885, с. 40—41).

У середині 1880-х рр. Д. Яворницький особисто обстежив урочище Гард і на власні очі бачив залишки військового табору, запорозького кладовища та чинного на той час риболовецького гарду, що знаходився на місці Старого (Козацького) гарду. Історик у своїх працях описував: «Гард знаходиться за 3 версти нижче Костянтинівки на р. Бузі... Нижче гарду серед Бугу стоїть острів Гардовий, дуже скелястий і по краях зарослий густою травою та лозю. На одному з каменів Гардового острова показують місце, де стояла у запорожців церква» (Еварницький 1888, с. 151). Описуючи це урочище, Д. Яворницький дає чітку прив'язку Гардового острова: «...біля лівого берега річки Бугу проти Гардового острова стоять три великих скелі: Сова, Брама і Пугач...» (Еварницький 1888, с. 153). І далі: «На чверть нижче скелі Пугач і острова Гард існувала у запорожців стара переправа через Буг, до якої вела з лівого боку балка Паланкова. У цій балці, навпроти колишньої переправи тепер зберігається запорозьке кладовище, місце куренів та ям, розташованих на схилі Паланкової балки...» (Еварницький 1888, с. 154). Сюди сходилися кілька великих транзитних і торговельних шляхів: Чорний Польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січовий Нижчий, Січовий Вищий та Керван-Іоль. Історик подає опис та прив'язку власне гарду, тобто риболовецьких споруд, від яких походить назва острова й урочища (Еварницький 1888, с. 151). У «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницький уточнює місце розташування церкви, посилаючись при цьому на план 1742 р. інженера Д. де Боскета, — вона була «влаштована на о-ві Гардовому серед Бугу» (Яворницький 1990, с. 210). Військовий табір, за дослідником, знаходився «...біля Гарду на Бузі стояло для сторожі й рибного промислу 500 чоловік у 50 куренях, 2 хатах та 10 землянках» (Яворницький 1990, с. 234). Саме від

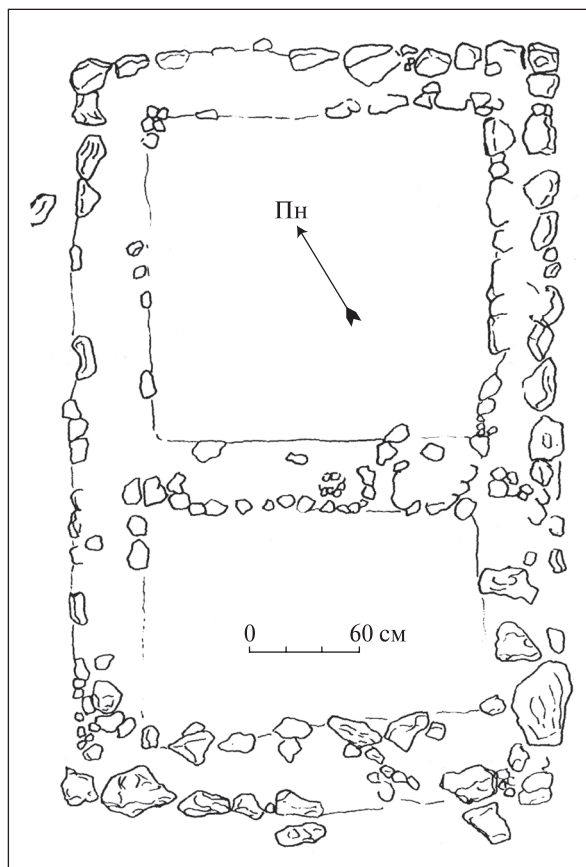

Рис. 4. Великий (Кривий) острів. План фундаменту споруди

цього табору збереглися залишки описаного Д. Яворницьким запорозького кладовища, куренів та ям, досліджених у 1930—1931 рр. Бозькою археологічною експедицією на схилах Паланкової балки (Козубовський 1933, с. 39—40). Уточнюємо: на схилах Паланкової балки, що з півдня прилягає до скелі Пугач, а не на Великому острові. У гирлі цієї балки Миколаївська археологічна експедиція Інституту археології НАН України у 1985 р. також виявила козацькі матеріали XVII—XVIII ст. (Товкайло 1990, с. 208—209; 1998, с. 174). На той час місця розташування козацького кладовища й військового табору були вже повністю зруйновані гранітним кар'єром та засипані щебенем із підземних тунелів гідроспоруд Ташлицької ГАЕС.

Бозька археологічна експедиція відкрила низку пунктів зі старожитностями XVII—XIX ст., зокрема на Великому острові (Козубовський 1933, с. 39—40). На початку 1930-х рр. цей острів ще називався Кривим, як і в часи Запорозької Січі.

Дослідження археологів початку 1930-х рр. чомусь залишилися невідомими для експертів з університету. Так само як і багаторічні дослідження Миколаївської новобудовної археоло-

гічної експедиції ІА НАН України, яка добула нові матеріали, що значно розширили історичні відомості про Запорозький Гард та пам'ятки, виявлені й розкопані у його околицях. Ці матеріали неодноразово були оприлюднені на конференціях та опубліковані в низці статей (Товкайло 1990; 1991; 1998; 2002; 2003; Товкайло, Будник 1994; 1995). Зокрема в різних частинах Гардового острова виявлено матеріали, що засвідчують заселення острова й господарську діяльність на ньому в часи Запорозької Січі. У шурфах, закладених у південній частині острова, на глибині 0,6—0,7 м зафіксовано культурний шар XVII—XVIII ст., а в північній частині — залишки двох споруд. Розкопки однієї з них, розташованої на високому камені, приблизно на тому місці, де на плані Д. де Боскета позначено церкву, виявили залишки стаціонарної будівлі турлучного типу з кахляною піччю в середині, яка за знахідками гончарного посуду та кахлів датується XVII—XVIII ст. (Товкайло 1990, с. 210—212; 1998, с. 174; 2003, с. 90—94, рис. 3—5). Ці дослідження спростовують неправдиві твердження розробників ОВНС про відсутність на Клепаному (Гардовому) острові археологічних матеріалів.

Водночас у північному кінці острова, на місці Старого або Козацького гарду, виявлено сліди описаних істориками риболовецьких споруд, що перегороджували р. Південний Буг уздовж нижньої забори Гардового порогу. Також було встановлено, що на місці Старого (Козацького) гарду, з правого берега ріки у 1945 р. востаннє майстрували гард для місцевого радгоспу Ісак Кучмій, син потомственого орендаря гарду Юхима Кучмія, та Юхим Нестеренко, який пристав до нього в компанію. На основі свідчень Ю. Нестеренка та інших очевидців, здійснені опис та графічна реконструкція цього гарду (Товкайло, Будник 1994; 1995; Товкайло 1998, с. 174; 2003, с. 94—97, рис. 6—8).

Культурні нашарування XVII—XVIII ст. експедиція виявила і в західній частині Паланкової балки, в Сокуровій балці, на Великому та Малому островах, біля с. Богданівка та ін. (Товкайло 1990, с. 208—209; 1998, с. 174; 2003, с. 97—99), які в комплексі й складають історичний ландшафт, пов'язаний з історією Війська Запорозького.

Історик А. Шміт опублікував план Гарду 1742 р., згаданий Д. Яворницьким (Шміт 1860, табл. XI). План Д. де Боскета досить схематичний (рис. 1), але для людей, які знають місцевість, очевидно, що по лівому берегу Бугу знизу вгору зображено р. Ташлик (Великий

Конар), від гирла якої починався кордон з Туреччиною, далі — Паланкову балку чи Паланку, ще далі — Клепану балку і скелю Пугач. На правому березі показано Зінцеву та Сокурову балки. Гардовий острів, «на якому Запорозькі козаки житло мають і при тому церква під № 2», позначений посеред ріки навпроти скелі Пугач. Згідно з планом, у Паланковій балці знаходився основний військовий табір, а на скелі Пугач — сторожові пости. У північній частині острова на одному з каменів позначена церква, а в південній — дві будівлі. На плані зображено також два гарди. Один із них знаходиться в північному кінці острова, він названий Д. Яворницьким Старим або Козацьким. Сліди цього гарду вдалося дослідити Миколаївській археологічній експедиції, про що йшлося вище. Інший гард — Новий або Архієрейський, за визначенням Д. Яворницького, знаходився навпроти Паланкової балки. Проведені нами пошуки слідів цього гарду не принесли бажаного результату.

Існує також детальний топографічний план, імовірно, кінця XVIII ст. з позначенням Гардового порогу, Гардового (Клепаного), Великого (Кривого) та Малого островів, тодішнього села Костянтинівка та дороги, що веде до переправи через Буг (рис. 3). Його фотокопія, зроблена наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. минулого століття з оригіналу, що зберігався в Центральному архіві РСФСР, знаходиться в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, справа 327/25). Зіставлення цього плану з сучасною топографічною картою регіону (рис. 2) допомогло б остаточно вирішити всі проблемні питання.

Окрім писемних джерел існують численні спогади та свідчення місцевих жителів, які чітко вказують на Клепаний острів, як місце розташування гарду та Покровської церкви.

Отже, аналіз названих джерел дозволяє зробити однозначний висновок: Гардовий (сучасна назва — Клепаний) острів, яким закінчується Гардовий поріг, знаходиться в однойменному урочищі Гард на тому ж місці, де він знаходився і в часи Війська Запорозького, тобто за 2,0 км на південний схід від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обла. Незважаючи на те, що він підтоплювався під час весняних повеней, тут були житла козаків і рибалок, проводилася активна господарська діяльність, пов'язана з розташованим у північному кінці острова найбільшим у Запорозькій Січі рибним промислом — Старим або Козацьким гардом. Тут на одному

з найвищих каменів стояла похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці.

Що стосується Великого (Кривого) острова, що знаходиться посеред Бугу, між селами Богданівка та Костянтинівка, на 2,0 км вище від Клепаного (Гардового) острова, то він, враховуючи значний перепад висот у порожистій частині ріки, при заповненні водосховища буде лише підтоплюватися в нижній частині. Цей острів неодноразово досліджувався археологами й увійшов в археологічну літературу під назвами Кривий (Козубовський 1933) та Великий (теперішня назва) острів. Уперше археологічні дослідження тут проводила Бозька експедиція, яка під урвищами острова з північного боку простежила сім печер, а в одній з них провела розкопки й виявила матеріали XVII—XIX ст. Окрім того, посеред острова експедиція дослідила фундамент споруди, який, за знахідками та на основі плану будівлі, автори розкопок датували XIX ст. (Козубовський 1933, с. 41). У 1980 р. розвідкові роботи на Великому острові провела Миколаївська експедиція, яка підтвердила наявність пізньосередньовічних матеріалів, в нижній частині острова були виявлені залишки землянок (?) із печами. Тоді ж експедиція обстежила й залишки фундаменту, що знаходилися на поверхні в найвищій частині острова, але навіть не зафіксувала їх — настільки було очевидним їхнє пізнє походження. Цими роботами керував Ю.С. Гребенніков у ранзі заступника начальника експедиції. Ще раз наявність на Великому острові запорозьких старожитностей було підтверджено Миколаївською експедицією в 1986 р. під час дослідження тут поселення доби неоліту—енеоліту (Товкайло 2005). Тоді ж керівник робіт М.Т. Товкайло зібрав у старожилів с. Богданівка спогади, що розкривають природу виникнення на острові згаданих залишків фундаменту. Згідно з цими спогадами, наприкінці XIX ст. на Великому та Малому островах місцевим поміщиком було створено ландшафтний парк у венеціанському стилі, куди для відпочинку та розваг з'їжджалося панство з навколишніх сіл. З правого, богданівського, берега до острова ходив паром, а на Великому острові пан тримав псарню, від якої зберігся лише фундамент.

Одна неправда обов'язково веде за собою й іншу. Невдовзі на місці «панської псарні» було встановлено пам'ятний знак із написом, що на цьому місці в часи Запорозької Січі стояла церква Покрови Пресвятої Богородиці (рис. 5). Таким чином уводяться в оману не

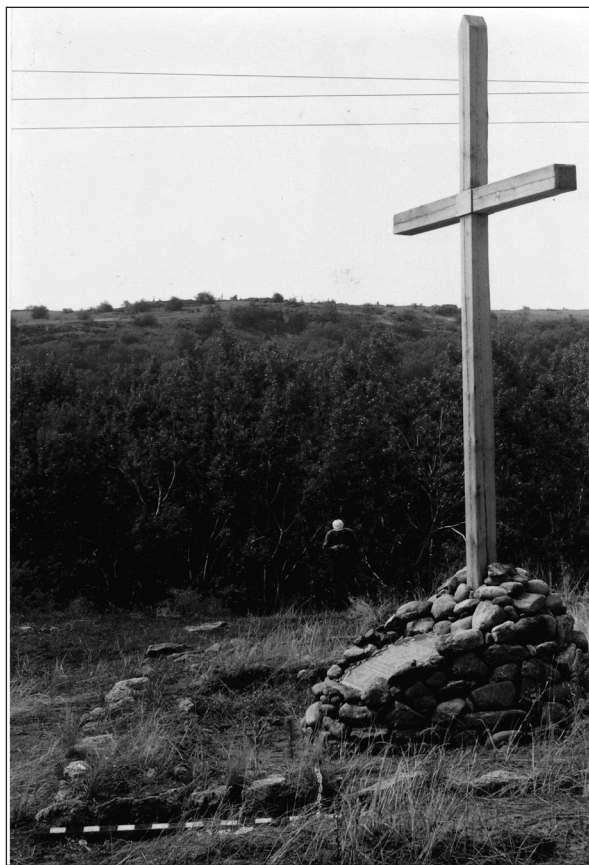

Рис. 5. Великий (Кривий) острів. Залишки фундаменту: 1 — загальний вигляд з півночі; 2 — північно-східна стінка фундаменту, вигляд зі сходу

лише місцеві мешканці, а й численні туристи, що відвідують ці історичні місця.

А тепер розглянемо «повноцінні дослідження», які були поновлені у 2001 р. і, за висловом авторитетної експертної групи, «дали надзвичайно важливі результати». Спираючись на них, група вирішила вважати острів Великий історичним «...Гардом — базовою територією однойменної паланки Війська Запорізького». Оскільки він не затоплюється, то це, на думку експертів, «...знімає цілий ряд проблем, що мають виникнути під час розширення Олександрівського водосховища» і дозволяє усунути занепокоєння громадськості, яке «... на даний момент є безпідставним».

Як бачимо, експертизі було піддане одне-єдине джерело — вже згадувані «Матеріали для всебічного розгляду...», підготовлені ВАТ «Укргідропроєкт», де кількома рядками подані нічим не підтверджені висновки про розкопки Ю.С. Гребеннікова на Великому острові. Так вирішується проблема розташування Гардового острова. Експерти навіть не спромоглися подивитися поданий Ю.С. Гребенніковим до Інституту археології НАН України

Рис. 6. Великий (Кривий) острів. Залишки фундаменту: 1 — південно-західна стінка (вигляд із заходу); 2 — південно-східна стінка (вигляд з півдня)

«Отчет об археологической разведке на «Большом» острове напротив г. Южноукраинск, Николаевской обл.». У ньому наявна інформація, що змусила б засумніватися у достовірності результатів розкопок Ю.С. Гребеннікова та його висновків. Наприклад, стверджуючи у звіті (Гребенников 2002, рис. 1), що кладка фундаменту була розчищена по периметру (насправді кладка фундаменту не була розчищена по периметру, це видно на поданих до звіту фотографіях), Ю.С. Гребенніков не фіксує її графічно, як цього вимагає методика, а на рисунку подає лише схематичний план споруди з шурфом (Гребенников 2002, рис. 1, фото 1—4). У західній частині будівлі цей принцип порушується й замальовується група хаотично розкиданого каміння, яке утворилося нібито «за счет завала стены собственно абсиды» (Гребенников 2002, с. 1). Але в наступному абзаці на цій же сторінці сказано, що стіни будівлі були дерев'яними. Якщо це справді залишки апсиди, вівтарного виступу у християнському храмі, то чому вона раптом розташована із західного боку будівлі? Усі (!) християнські храми апсидою обернені на схід. Далі Ю.С. Гребенніков робить нічим не підтверджений висновок про купольний характер споруди і таке інше.

Відомо, що церква в Гарді була похідною. Такі церкви виготовлялися з грубого полотна і церати, вони нагадували намети. Їх запорожці возили з собою в походи і встановлювали поблизу сторожових постів, рибних промислів чи інших місць, де ставали табором більшменш численні загони козаків, навіть у зимівниках (Яворницький 1990, с. 267, 278; Апанович 1991, с. 213). Головним атрибутом похідної церкви були предмети церковного культу: антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги тощо. Саме вони підпадали під поняття «по-

хідної церкви» (Кузьмук 2001, с. 145). Похідні церкви могли встановлюватися і в стаціонарних приміщеннях. Отже, виникає питання, чому запорожці мали ставити церкву не при військовому таборі чи у поселенні рибалок-гардівників, а за 2,0 км вище по Бугу й у важкодоступному місці?

Ю.С. Гребенніков обґрунтовує висновок про існування на острові козацького некрополю (Гребенников, 2002, с. 2) тим, що в середній частині острова є «курганоподібна споруда». Однак її не лише не розкопували, але і не шурфували. Порівняйте досліджені Бозькою експедицією поховання з козацького могильника в Паланковій Балці (Козубовський 1933).

Про тимчасові споруди без фундаментів (курени?) Ю.С. Гребенніков у звіті навіть не згадує. Ось і «...цілий комплекс різноманітних об'єктів...», на яких побудовані «грунтовні» висновки експертів.

Висновки

Експертна група з Київського національного університету ім. Т. Шевченка несумлінно поставилася до свого завдання. З усього комплексу різноманітних історичних, археологічних, картографічних, етнографічних, топонімічних джерел, яких нараховується близько півтора десятка, експерти опрацювали лише «Матеріали для всебічного розгляду...», підготовлені ВАТ «Укргідропроєкт» і повторили наведені у них недостовірні дані. Отже, можна стверджувати, що жодної експертизи проекту в частині п. 2.3.6., п. 4.4. «Про об'єкти археологічного та історичного значення» не було проведено.

Подані Ю.С. Гребенніковим у звіті опис та план фундаментів (орієнтація за лінією захід—схід, наявність апсиди, купольний характер споруди), глибина залягання фундаменту та його спорудження за допомогою розчину, як і наявність на Великому острові козацького могильника, не відповідають дійсності.

Насправді фундамент споруди, виявленої на Великому острові (рис. 4—6), походить від прямокутної в плані двокамерної будівлі, яка поперечною стінкою поділена на дві нерівні частини. Довгою віссю фундамент орієнтований за лінією південь—південний захід — північ—північний схід (азимут 25 градусів). Усі рядки фундаменту прямолінійні, кути прямі й чітко виражені, апсида відсутня. Характер кладок та план будівлі, її орієнтація, датування не дають жодних підстав уважати цей фундамент залишками похідної Покров-

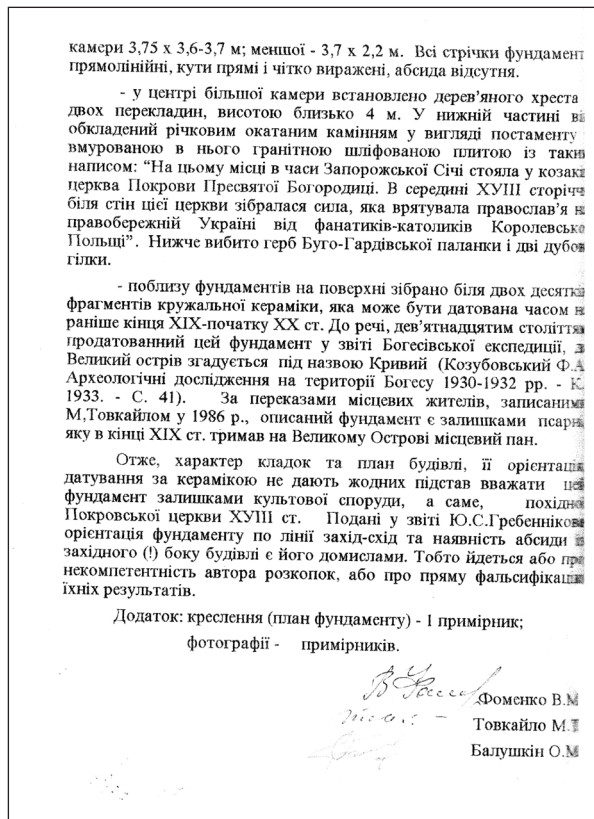
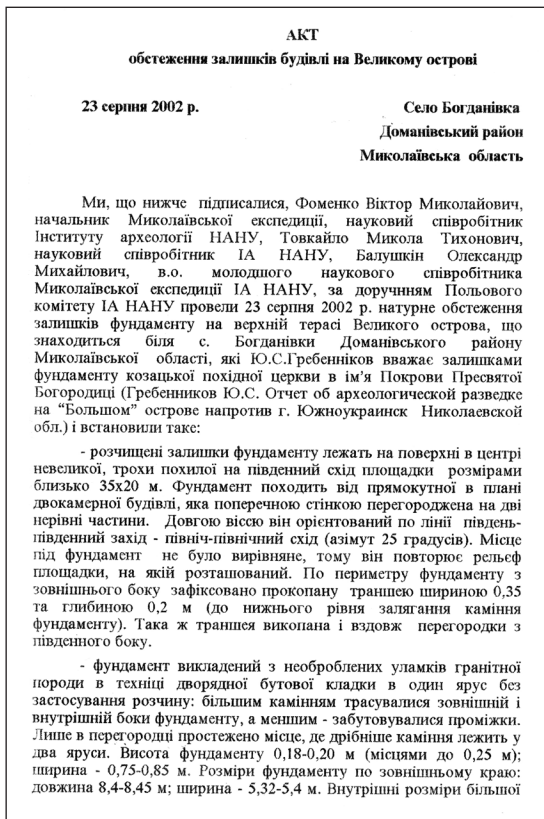

Рис. 7. Акт обстеження залишків будівлі на Великому острові

ської церкви ХVІІІ ст. За переказами старожилів с. Богданівка, цей фундамент є залишками псарні, яку наприкінці ХІХ ст. тримав на острові місцевий поміщик. У зв'язку з цим встановлення пам'ятного знаку на цьому місці й намір дирекції будівництва Ташлицької ГАЕС спорудити тут церкву (Матеріали..., с. 19) є блюзнірством та наругою над пам'яттю запорозьких козаків.

Не відповідає дійсності й висновок експертної групи про відсутність археологічних матеріалів на Клепаному острові, що знаходиться в урочищі Гард навпроти скелі Пугач, який експерти безпідставно називають Малим. Насправді зараз цей острів називається Клепаний, тоді як Малий острів розташований дещо вище острова Великого.

Жоден із висновків експертної групи не знаходить підтвердження в працях істориків, інших матеріалах та документах, присвячених історії Запорозької Січі.

Аналіз усіх наявних джерел дозволяє зробити однозначний висновок: Гардовий острів (сучасна назва — Клепаний) розташований в однойменному урочищі, яке до сьогодні зберегло свою історичну назву Гард, за 2,0 км на південь від с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. Навпроти острова з лівого

берега знаходиться добре відома місцевим жителям скеля Пугач, а з правого берега — Сокурова балка. Саме тут, а не на Великому (Кривоуму) острові, знаходився центр Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького. Місце розташування Гарду знають не лише корінні жителі сіл Богданівка, Костянтинівка та інших навколишніх, а й багато приїжджих людей, працівників АЕС.

Нині в результаті будівництва гідроспоруд Ташлицької ГАЕС уже повністю зруйнована Паланкова балка — місце розташування головного військового табору та козацького кладовища. Частково засипані щебенем Клепана Балка і Клепаний (Гардовий) острів. Заповнення Олександрівського водосховища до відмітки 16,9 м уже призвело до часткового затоплення Клепаного (Гардового) острова та нижньої частини Гардового порога (боярки). Подальше планове підняття рівня води в Олександрівському водосховищі до відмітки 20,7 м загрожуватиме остаточним знищенням урочища Гард, Гардового острова, низки інших козацьких урочищ, скель, бродів, давніх переправ — останніх історичних ландшафтів Запорозької Січі.

Миколаївська облдержадміністрація, дирекція ВП «Южно-Українська АЕС» та роз-

робники ОВНС продовжують ігнорувати факт існування на землях і угіддях, одним з користувачів яких є ДП НАЕК «Енергоатом», пам'ятки культурної спадщини «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького», що є порушенням Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Очевидно, у цій ситуації слід провести додаткову експертизу проекту в частині, що стосується об'єктів археологічного та історичного значення, залучивши для цього незалежних фахівців із числа археологів, істориків, у тому числі й представників громадськості, зокрема Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.

Біляшівський М., Товкайло М., Ленченко В., Осадчий Р. Визначні ландшафти, урочища, скелі та пороги // Довідник найцінніших територій та об'єктів в межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ. — К., 2008. — С. 8—37.

Гребенников Ю.С. Отчет об археологической разведке на «Большом» острове напротив г. Южноукраинск Николаевской области // НА ІА НАН України. — Фонд експедицій. — Сп. № 2001/172.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930—1932 рр. — К., 1933.

Кузьмук О. Межигірський монастир і Нова Січ (1734—1775 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 142—148.

Ленченко В.О., Товкайло М.Т., Осадчий Р.М., Біляшівський М.М. Паспорт пам'ятки «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». — К., 2006.

Лист першого заступника Голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури М.Т. Пархоменка до Міністерства екології та природних ресурсів України...; 20.01.2003; К. — К. / вих. № 12-03. — Арк. 1. — Додаток: Телегін Д.Я., Товкайло М.Т., Титова О.М. Експертна оцінка розробки. — Арк. 1—5.

Матеріали для всебічного розгляду проблемних питань, пов'язаних із реалізацією уточненого проекту з підвищення рівня води Олександрівського водосховища, на громадських слуханнях з приводу добудови Ташлицької ГАЕС // ВАТ «Укргідропроєкт».

Медвинская Г., Письменный С. «Позиция Госводхоза неизменна — Александровское водохранилище должно быть заполнено до отметки 20,7 м» // Газета «Южная правда». — № 104. — 19 сентября 2015 г.

НА ІА НАН України. — Фонд ВУАК. — Справа № 327/25.

Оцінка впливу на навколишнє середовище. — К., 2015 // http://www.sunpp.mk.ua/sites/default/files/documents/zvit_ovns.zip

Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Миколаївської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Офіційний сайт Міністерства культури України.

Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 1. — Одесса, 1885.

Товкайло М.Т. Археологічні дослідження в районі Запорозького Гарду // Мат-ли респуб. наук.-практ. конф. «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». — Дніпропетровськ, 1990. — С. 207—212.

Товкайло М.Т. Дослідження та реконструкція Гарду на Південному Бузі // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного та культурного відродження України». Тези доп. та повідом. — К; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 266—267.

Товкайло М. Про місцезнаходження Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток (історична довідка) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 171—175.

Товкайло М. Козацький Гард на Бузі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 251—263.

Товкайло М.Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 88—101.

Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).

Товкайло М., Будник М. Гард на Бузі. До історії традиційного рибальського промислу // Народознавство. Науково-методичні матеріали. Збірка II у 5-ти частинах. Частина I та II. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 74—79.

Товкайло М., Будник М. Запорізький Гард // Київська старовина. — 1995. — № 2. — С. 82—84.

Томилов. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату оть Отоманской порты во владение Российской Империи землямъ, 1774 года // ЗООИД. — Одесса, 1868. — Т. VII. — С. 167—198.

Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкин А.М., Елисеєв В.Ф., Черниченко Ю.А., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Николаевской экспедиции в 2002 г. — К., 2003 // НА ІА НАН України. — Фонд експедицій. — Справа № 2002/198.

Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // ЗООИД. — Т. IV. — Одесса, 1860. — С. 467—469.

Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб, 1888. — Ч. 2.

Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб, 1890.

Яворницкий Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. I. — К., 1990.

Надійшла 08.12.2015

М.Т. Товкайло, Е.Н. Титова

ЗАПОРОЖСКИЙ ГАРД: ПРАВДА И ВЫМЫСЛЫ

Почти два десятилетия продолжается борьба общественности и органов охраны памятников за сохранение памятника культурного наследия национального значения «Исторический ландшафт центра Буго-Гардовской паланки Войска Запорожского» (охранный № 140001-Н), расположенного на землях, одним из пользователей которых является государственное предприятие Национальная атомная энергогенерирующая компания «Энергоатом». В статье рассматриваются перипетии этой борьбы, манипуляции и фальсификации, касающиеся местонахождения исторического Гардового острова, походной церкви Покровы Пресвятой Богородицы, Паланки и других памятников XVI—XVIII вв., связанных с историей Запорожской Сечи.

Рассматриваются имеющиеся по этой проблеме исторические, археологические, этнографические, картографические, топонимические и другие источники. Их критический анализ позволяет сделать однозначный вывод: исторический Гардовый остров, которым заканчивается один из самых больших на Южном Буге Гардовый порог, находится в одноименном урочище Гард, в 2,0 км к юго-востоку от с. Богдановка Доманевского р-на Николаевской обл. В настоящее время он носит название Клепанный остров. Несмотря на то, что он подтапливался во время весенних половодий, именно здесь были жилища казаков и рыболовов, здесь велась активная хозяйственная деятельность, связанная с расположенным в северном конце острова самым большим в Запорожской Сечи рыбным промыслом — Старым или Казацким гардом. Здесь же, на одном из самых высоких камней, стояла у запорожцев походная церковь Покровы Пресвятой Богородицы.

М.Т. Товкайло, О.М. Титова

ZAPORIZHZHIA GARD: TRUTH AND FICTION

For almost two decades, the fight of public and monuments protection authorities for the preservation of «Historic landscape of the center of the Zaporizhia Army's Buh-Gard Palanka», a cultural heritage monument of national importance (security number 140001-N), located on the land plots, one of the users of which is the state enterprise National Nuclear Energy Generating Company «Energoatom». This article discusses the vicissitudes of this struggle, the manipulations and falsifications relating the location of historic Gardiv Island, the Protection of Ever-Virgin Mary Campaign Church, Palanka, and other monuments of the period from the 16th to the 18th centuries related to the history of the Zaporizhia Sich.

Analyzed are available on this issue historic, archaeological, ethnographic, cartographic, toponymic, and other sources, a critical analysis of which allows to make an unambiguous conclusion: historic Gardiv Island at the end of one of the largest on the Southern Buh River Gardiv threshold is situated in the tract with the same name of Gard, namely, 2,0 km to south-east of Bohdanivka Village in Domanivka District of Mykolayiv Oblast. Currently, it is called Klepanyi Island. Despite the fact that it is flooded during spring high water, it is here where the Cossacks' and fishermen's dwellings were situated and where an energetic economic activity was conducted, due to the largest fisheries in the Zaporizhia Sich, Old or Cossacks' Gard, located at the north of the island. It is also here, where the Protection of Ever-Virgin Mary Campaign Church was situated on one of the highest stones.